

Jarosław Bąbka*

KAPITAŁ SPOŁECZNY DOROSŁYCH OSÓB Z LEKKĄ NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ SOCIAL CAPITAL OF ADULTS WITH LIGHT INTELLECTUAL DISABILITY

ABSTRACT: The paper presents the results of research on the symptoms of social capital in relation to people with light intellectual disability. The article takes up the problem of social capital values that are pro-inclusive. The theoretical background of the author's own research is made up of the selected concepts of social capital and social inclusion coverage. The research was carried out by means of a dialogue method involving 10 people with a light intellectual disability. The obtained research material was then developed following the assumptions of the hermeneutical-phenomenological method. The selected analytical categories show that the research participants are positively received by the community, establish social contacts, know about the available forms of institutional support, yet are still not dependent on it. Only involvement in cultural life and social-political participation have been found to be an area which is not available to all. The research results prove that intellectual disability is not a factor that constrains social capital, especially good relations with the community and social participation which, in consequence, contributes to social inclusion of the researched group members.

KEYWORDS: adulthood, social capital, intellectual disability, social inclusion.

ABSTRAKT: W artykule zaprezentowano wyniki badań dotyczące przejawów kapitału społecznego w odniesieniu do osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. W opracowaniu przyjęto założenie na temat proinkluzyjnych walorów kapitału społecznego. Teoretyczne podstawy badań własnych stanowią wybrane koncepcje kapitału społecznego oraz ujęcia społecznej inkluzji. W badania zrealizowanych z wykorzystaniem metody dialogowej udział wzięło dziesięć osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Uzyskany materiał badawczy opracowano zgodnie z założeniami metody hermetyczno-fenomenologicznej. Wyodrębnione kategorie analityczne świadczą o tym, że badani są pozytywnie odbierani przez otoczenie, nawiązują kontakty w środowisku, wiedzą o dostępnych formach wsparcia instytucjonalnego, ale nie są jeszcze od niego uzależnieni, uczestniczą na miarę możliwości w życiu kulturalnym. Jedynie partycypacja społeczno-polityczna okazała się obszarem nie dla wszystkich badanych dostępnym. Niepełnosprawność intelektualna nie jest czynnikiem ograniczającym kapitał społeczny, a w szczególności dobre relacje z otoczeniem oraz społeczną partycypację, co sprzyja społecznej inkluzji badanej grupy osób.

SŁOWA KLUCZOWE: dorosłość, kapitał społeczny, niepełnosprawność intelektualna, społeczna inkluzja.

Kapitał społeczny odnosi się do sieci powiązań pomiędzy ludźmi, które umożliwiają rozwiązywanie różnych problemów jednostek, grup społecznych, społeczności lokalnych, a niekiedy całych społeczeństw. Problematyka kapitału społecznego doczekała się wielu koncepcji opracowanych przez takich autorów, jak: Pierre Bourdieu (1986), James Coleman (1988), Francis Fukuyama (1997), Robert Putnam (1995, 2008), Nan Lin (2001, 2004), Piotr Sztompka (2016). Wśród badaczy zajmujących się grupami

---

* **Jarosław Bąbka** – Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, Zakład Pedagogiki Specjalnej i Profilaktyki Społecznej; e-mail: j.babka@wns.uz.zgora.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8675-553X>.

defaworyzowanymi wzrasta zainteresowanie problematyką społecznej inkluzji. Pojawia się coraz więcej opracowań, które pretendują do miana koncepcyjnych ujęć problematyki (Huxley, Evans, Munroe, Webber, Burchardt, Knapp, McDais, 2006; Muras, Ivanov, 2006; Broda-Wysocki, 2012). Można przyjąć, że inkluzja to pokonanie nierówności społecznych, separacji i marginalizacji, a także działania, które zwiększają szanse na społeczną partycypację, możliwość dobrego życia, udział w relacjach społecznych, uczestnictwo w demokracji. W niniejszym opracowaniu przyjęto założenie dotyczące proinkluzyjnych walorów kapitału społecznego umożliwiającego osobom zagrożonym wykluczeniem dobre relacje społeczne, budowanie sieci, samoorganizowanie się, przejmowanie kontroli nad swoim życiem, społeczną partycypację (Bąbka, 2019). Oznacza to możliwości wykorzystania koncepcji kapitału społecznego jako teoretycznej perspektywy opisu i wyjaśniania procesu społecznej inkluzji osób z różnymi niepełnosprawnościami, które stanowią grupę narażoną na marginalizację i społeczne wykluczenie. Celem opracowania jest ukazanie przejawów kapitału społecznego w odniesieniu do grupy dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną.

Wybrane aspekty psychospołecznego funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną umożliwiające opis kapitału społecznego oraz społecznej inkluzji

Brakuje badań bezpośrednio ukazujących kapitał społeczny osób z niepełnosprawnością intelektualną. Analiza badań uwzględniających osoby z różnymi ograniczeniami sprawności pozwala dostrzec gorsze wyniki w zakresie takich obszarów kapitału społecznego, jak: (1) sieci społeczne, w tym kapitał wiążący i pomostowy, (2) zaufanie społeczne, (3) przestrzeganie norm społecznych, wymiana społeczna, współpraca, (4) kompetencje komunikacyjne, (4) poczucie zdrowia fizycznego i psychicznego w porównaniu z grupą osób pełnosprawnych (Bąbka, 2019). Istnieją badania, na podstawie których można wnioskować o stanie społecznej inkluzji oraz kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną. Z badań wyłania się pesymistyczny obraz kapitału społecznego i społecznej inkluzji. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną stanowią grupę narażoną na marginalizację i społeczne wykluczenie w różnych dziedzinach życia, na przykład edukacji, pracy, kulturze itp. (Kirenko, Łaba-Hornacka, 2018; Bąbka, Korzeniowska, 2021). Ta grupa społeczna funkcjonuje w mniejszych sieciach społecznych niż pełnosprawni, rzadziej utrzymuje regularne kontakty z osobami z dalszych kręgów społecznych, rzadziej się też angażuje w działania na rzecz środowiska lokalnego (Wilson, Jaques, Johnson, Brotherton, 2017). Relacje społeczne analizowanej grupy ograniczają się do członków rodziny, sąsiadów oraz innych osób z niepełnosprawnością intelektualną w miejscu pracy lub terapeutycznej instytucji, co świadczy

o ekskluzywnym kapitale społecznym (Marciniak-Madejska, 2015; Merrells, Buchanan, Waters, 2017; Ramik-Mażewska, 2018; Bąbka, 2020). Doświadczanie przez nich różnych problemów zdrowotnych sprzyja koncentracji na sobie oraz niskiej jakości życia (Emerson, Hatton, 2014; Bąbka, 2020). Mniejsze możliwości intelektualne utrudniają analizowanej grupie osób zdobycie wykształcenia, a w konsekwencji pracy. Z badań wynika, że sytuacja zawodowa i finansowa osób z niepełnosprawnością intelektualną jest zróżnicowana oraz trudno ją określić jako satysfakcjonującą (Krause, Żyta, Nosarzewska, 2010; Marciniak-Madejska, 2015; Bąbka, 2020). Dorośli z niepełnosprawnością intelektualną najczęściej mieszkają z rodzicami lub bliskimi krewnymi, dzięki czemu nie muszą martwić się o swoją sytuację egzystencjalną (Krause, Żyta, Nosarzewska, 2010). Osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie są zainteresowane udziałem w wyborach samorządowych, parlamentarnych i prezydenckich (Bąbka, 2020). Badania dowodzą, że analizowana grupa społeczna preferuje styl domocentryczny, polegający na biernym przeżywaniu życia, który jest bardziej skoncentrowany na tu i teraz niż działaniu oraz społeczno-kulturalnym uczestnictwie (Ramik-Mażewska, 2018; Bąbka, 2020).

Proinkluzyjne walory kapitału społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną

Kapitał społeczny jest zjawiskiem wielowymiarowym ujmowanym poprzez akcentowanie różnych jego aspektów. Należy zgodzić się z Emilią Stankiewicz (2016: 44-64), która podaje, że ze względu na wielość aspektów kapitału społecznego, a także jego relacyjny charakter, dyskusja pojęciowa, operacjonalizacja, pomiar zjawiska nigdy nie będą całościowe, zadowalające oraz nie ukażą jego pełnego obrazu. Analiza porównawcza różnych ujęć kapitału społecznego wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Takich analiz dokonano w innej pracy (Bąbka, 2019: 104-119). Na użytek niniejszych rozważań przyjęto, że kapitał społeczny nie leży w jednostkach, ale w relacjach społecznych pomiędzy nimi, jest realnym lub potencjalnym zasobem czerpanym ze społecznych interakcji (Coleman, 1988). Piotr Sztompka (2016: 334) uważa, że „grupa jest taka, jakie relacje wiążą jej członków”. I odwrotnie: w jednostkach odzwierciedlają się wartości, normy obowiązujące w grupie. Nie wszystkie relacje stanowią kapitał społeczny. Wartość mają relacje oparte na zaufaniu, normach szacunku, sprawiedliwości oraz wzajemności (Coleman, 1988; Putnam, 1995). Dzięki temu powstaje sieć powiązań pomiędzy członkami danej grupy. Charakter relacji społecznych decyduje o rodzaju kapitału społecznego. Kapitał wiążący (*bonding social capital*), określane jest jako ekskluzywny, ponieważ sprzyja łączeniu się ludzi podobnych do siebie pod względem socjodemograficznym (płeć, pochodzenie, więzi rodzinne, klasa społeczna, a także niepełnosprawność). Kapitał pomostowy (*bridging social capital*), określane jako inkluzywny, charakteryzuje sieci

społeczne ludzi o różnych charakterystykach socjodemograficznych (Putnam, 2008: 14, 40). Kapitał społeczny pełni wiele funkcji, między innymi sprzyja powstawaniu norm wzajemności oraz społecznemu zaufaniu, umożliwia komunikację i przepływ informacji, stanowi wzór przyszłej udanej współpracy. Relacje społeczne o charakterze ekspresyjnym (*expressive actions*) pozwalają ludziom uzyskać takie korzyści, jak na przykład ochrona przed chorobami, zdrowie psychiczne, zadowolenie z życia. Relacje społeczne instrumentalne (*instrumental actions*) wiążą się z uzyskiwaniem korzyści ekonomicznych (dobra materialne, praca), politycznych (postawy obywatelskie) oraz społecznych (pozytywne opinie na temat ludzi w społeczności) (Lin, 1999: 40; Lin, 2004: 56-59). Najszerza perspektywa ujmowania kapitału społecznego dotyczy społeczeństwa jako całości, w tym tradycji, wzorów kulturowych, rozpowszechnianych wartości. Z analiz porównawczych wynika, że w Polsce osoby z niepełnosprawnością w porównaniu z Francją, Szwecją, Wielką Brytanią uzyskują niższe wyniki w zakresie wielu aspektów psychospołecznego funkcjonowania związanych z kapitałem społecznym, na przykład poziomem zaufania oraz normą wzajemności (Chodyniecka, Rycielski, 2008). Oznacza to potrzebę inwestowania w kapitał społeczny osób z niepełnosprawnością poprzez realizację różnych programów edukacyjnych mających na celu wzmacnianie kompetencji społecznych i obywatelskich (Baczała, Kamecka-Antczak, 2020).

W opracowaniu przyjęto, że kapitał społeczny stanowi teoretyczne zaplecze związane z myśleniem o inkluzji osób z niepełnosprawnością (Bąbka, 2019). Inkluzja społeczna oznacza proces włączenia do społeczeństwa osób zagrożonych wykluczeniem poprzez oferowanie im wsparcia umożliwiającego funkcjonowanie w różnych dziedzinach życia (Szatur-Jaworowska, 2005). Chodzi o „równy dostęp do partycypacji w indywidualnych i kolektywnych szansach życiowych” (Broda-Wysocki, 2012: 66). Kerstin Ziemen (2012) uważa, że inkluzja to pokonanie nierówności społecznych, separacji i marginalizacji. Wielowymiarowy model inkluzji wskazuje na to, że grupy zagrożone wykluczeniem powinny być wspierane w wielu obszarach życia, bowiem ekskluzja w jednym obszarze pogarsza funkcjonowanie jednostki w innych płaszczyznach (Huxley i inni, 2006). Idea inkluzji nawiązująca do założeń kapitału społecznego polega na odchodzeniu od paternalistycznego modelu pomocy, który utrwała zależność pomiędzy wspierającymi a wspieranymi, wzmacnia roszczeniowość, a także utrwała w świadomości społecznej obraz osób z niepełnosprawnością jako biernych beneficjentów pomocy. Inkluzyjny model pomocy polega na budowaniu sieci inkluzji poprzez wzmacnianie kapitału wiążącego oraz pomostowego, współpracy osób z niepełnosprawnością z pełnosprawnymi na szczeblu lokalnym, regionalnym, przestrzeganiu zasady subsydiarności, a także uzyskiwaniu korzyści z zasobów tkwiących w sieciach społecznych. Proinkluzyjne walory kapitału społecznego z jednej strony polegają na szerokim zakresie i jakości sieci społecznych, to jest zarówno rodzinnych, sąsiedzkich, przyjacielskich, lokalnych

oraz regionalnych. Z drugiej strony wiąże się ze zjawiskiem tak zwanej konwersji, czyli zmiany, przekształcenia postaci jednego kapitału w inny, na przykład społecznego w materialny, społecznego w dobre samopoczucie i zdrowie psychiczne. Według Piotra Sztompki (2016: 335) „Wszelka twórcza zmiana na mikropoziomie biografii indywidualnej, na średnim poziomie grup czy wspólnot i na makropoziomie historii ma swoje źródła w przestrzeni międzyludzkiej, a jej szanse zależą od poziomu kapitału społecznego, indywidualnego i zbiorowego”. Wśród korzyści na poziomie jednostkowym osób z niepełnosprawnością wynikających z kapitału społecznego można wymienić dostęp do takich zasobów, jak na przykład wiedza, informacje, praca, rekomendacje, pomoc, wsparcie emocjonalne i finansowe. Kapitał społeczny w wymiarze instrumentalnym ułatwia kooperację, społeczną partycypację, oddolne stowarzyszenie się i podejmowanie działań na rzecz grup z różnymi ograniczeniami sprawności. W wymiarze kolektywnym kapitał społeczny zapewnia dostęp do sieci społecznych, a także uzyskiwanie korzyści w postaci odczuwania wspólnoty, przyjaznego klimatu, identyfikacji społecznej oraz poczucia tożsamości społecznej. Dostęp do sieci społecznych i korzystanie ze wsparcia innych daje poczucie bezpieczeństwa egzystencjalnego. Z kolei brak dostępu do kapitału społecznego pogarsza zdrowie fizyczne i psychiczne (Sztompka, 2016).

Metodologia badań własnych

Zakres poszukiwania kategorii analitycznych odpowiadających zgromadzonemu materiałowi badawczemu wyznaczał następujący problem główny: w jaki sposób kapitał społeczny wyraża się w doświadczeniach dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną? Problemowi głównemu odpowiadały następujące problemy szczegółowe:

1. W jaki sposób dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną są odbierane przez otoczenie?
2. Jakie są doświadczenia badanych w zakresie nawiązywania kontaktów społecznych w najbliższym środowisku?
3. Jakie funkcje pełnią kontakty społeczne dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną z mieszkańcami?
4. Jakie są doświadczenia badanych związane instytucjonalnym wsparciem w środowisku?
5. Jakie są doświadczenia badanych dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną związane z uczestnictwem w życiu społeczno-kulturalnym w środowisku lokalnym?
6. Jakie badani mają doświadczenia związane z udziałem w wyborach lokalnych, parlamentarnych i prezydenckich?
7. Od czego badani uzależniają własne samopoczucie?

Celem badań jest opisanie przejawów kapitału społecznego dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną, które by świadczyły o ich społecznej inkluzji bądź ekskluzji. W badaniach wykorzystano metodę dialogową. Polega ona na swobodnej rozmowie, dialogu i negocjowaniu wspólnego stanowiska. Przyjęto, że w przypadku osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną taka metoda jest uzasadniona. Dodatkowe pytania dawały możliwość ukierunkowania rozmówcy na znaczące dla przedmiotu badań aspekty jego funkcjonowania (Łukasiewicz, 1979). Materiał badawczy został zebrany podczas indywidualnych rozmów. Wypowiedzi były rejestrowane za pomocą dyktafonu. Osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną zostały poinformowane o celu badań, a także wyraziły zgodę na udział w badaniu oraz rejestrowanie wypowiedzi. Uzyskany materiał badawczy opracowano zgodnie z założeniami metody hermetyczno-fenomenologicznej. Pozwala ona ukazać przeżywany świat badanych osób, zrozumieć sens i znaczenie, jakie nadają one sytuacjom życiowym związanym z uczestnictwem społecznym, kulturalnym i politycznym (Ablewicz, 1994). Procedura analizy i interpretacji danych uwzględniała wielokrotne czytanie transkrypcji, wyodrębnienie tematów oraz przypisanie im odpowiedniej etykiety – kategorii analitycznej, a także wybór najodpowiedniejszych fragmentów wypowiedzi jako egzemplifikacji (Pietkiewicz, Smith, 2012). Badania zrealizowano na przełomie 2020 i 2021 roku w województwie lubuskim z osobami, które mieszkały w miastach o statusie gminy wiejsko-miejskiej oraz ich okolicach. W badaniach udział wzięło 10 osób w wieku 23-37 lat, a więc w okresie wczesnej dorosłości, którzy komunikowali się werbalnie. Badani posiadali orzeczoną w okresie szkolnym lekką niepełnosprawność intelektualną. Dla interpretacji wyników badań ważne jest, że materiał werbalny został uzyskany od osób, które podjęły kształcenie po szkole specjalnej (podstawowa i gimnazjum) w ogólnodostępnej zasadniczej szkole zawodowej. Badani zdali egzamin potwierdzający kwalifikacje w zawodzie. Czterech uczestników ukończyło kurs jazdy pojazdami kategorii B, uzyskując uprawnienia do kierowania samochodami osobowymi. Wśród badanych było siedem osób, które założyły własne rodziny, trzech mężczyzn było kawalerami. Sześć osób pracowało zawodowo, dwie osoby prowadziły gospodarstwo domowe, a ich małżonkowie lub partnerzy pracowali zawodowo. Jedna osoba utrzymywała się z renty socjalnej i rodzinnej, a jedna osoba była na utrzymaniu babci.

Analiza i interpretacja materiału empirycznego

W wyniku analizy i interpretacji materiału werbalnego wyodrębniono kategorie pozwalające opisać kapitał społeczny osób z niepełnosprawnością intelektualną. W opracowaniu

zaprezentowano wybrane wypowiedzi¹, które uznano za najlepszą egemplifikację wyodrębnionych kategorii związanych z kapitałem społecznym badanej grupy.

Odbiór społeczny osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną przez otoczenie pełnosprawnych

Dla kapitału społecznego oraz społecznej inkluzji duże znaczenie ma odbiór społeczny osób z niepełnosprawnością, który wiąże się z procesami społecznego spostrzegania. Pozytywny odbiór społeczny umożliwia interakcje, wymianę, które znajdują się u podstaw kapitału społecznego (Sztompka, 2016). Wyróżniono następujące kategorie opisu, które pozwalają ukazać różnice w społecznej percepcji osób z niepełnosprawnością intelektualną: odbiór społeczny pozytywny – bazujący na konformizmie oraz odbiór społeczny pozytywny – bazujący na znajomości i komunikacji. Kategoria odbiór pozytywny – bazujący na konformizmie wskazuje na niepewność prezentowanych opinii poprzez używanie przez badanych zwrotów „chyba”, „wydaje mi się”:

Chyba jest dobrze, jesteście dobrze odbierani przez innych ludzi. (W-K-2) Chyba dobrze jestem odbierany przez wszystkich. (W-M-1) Wydaje mi się, że mnie ludzie dobrze odbierają. (W-K-3) Jest w porządku, ludzie dobrze mnie traktują. (W-K-6)

Badani nie doświadczyli przypadków dyskryminacji i złego traktowania ze strony innych osób w środowisku lokalnym:

Nie było takich rzeczy. (W-K-1) Nie było takiego czegoś. (W-M-1) Na szczęście nie było czegoś takiego. (W-M-2)

W zaprezentowanych wypowiedziach brakuje argumentacji potwierdzających przekonanie badanych o ich pozytywnym spostrzeganiu przez otoczenie oraz przykładów percepcji społecznej, u podstaw których znajdują się kontakty i komunikacja. Wyróżnioną kategorię najpełniej charakteryzuje wypowiedź:

Myszę, że jest dobrze, ja nikomu nie przeszkadzam, jestem spokojnym człowiekiem nie wadzę nikomu i nikt nie ma nic złego do mnie. (W-M-1)

Świadczy ona o konformistycznym nastawieniu osób z niepełnosprawnością intelektualną, które funkcjonują w środowisku w taki sposób, aby nie narazić się innym. Kategoria odbiór społeczny pozytywny – bazujący na znajomości oraz bliskich relacjach świadczy o tym, że badani nawiązują kontakty z osobami pełnosprawnymi, a także

¹ Wypowiedzi zakodowano, używając symboli W-K-1; W-M-1, gdzie W oznacza wypowiedź, K – kobietę, M – mężczyznę, 1 – numer odpowiadający badanej osobie oraz zgromadzonemu materiałowi werbalnemu. Zachowano oryginalną formę wypowiedzi.

z nimi się komunikują, co może wskazywać na zupełnie inną jakość kapitału społecznego w porównaniu z wcześniejszymi wypowiedziami. Oto wybrane wypowiedzi:

Mieszkam w tym miejscu, spotykam się z tymi ludźmi, pomagamy sobie, często rozmawiamy, mnie się pytają o różne rzeczy i ja też ich pytam, uśmiechają się do mnie, są mili. (W-K-4) Bardzo dobrze się tu czuję, ludzie są mili, czy w sklepie, czy na ulicy, rozmawiamy jak spaceruję czy chodzę do parku i jak spotykam ludzi różnych u fryzjera i u kosmetyczki. (W-K-5) Nie mam kłopotu z ludźmi, gadamy sobie, czy w pracy, czy jak robię zakupy, nikt nie jest jakiś zły na mnie, lubią ze mną rozmawiać, jestem towarzyski i wesoły. (W-M-4)

Ta kategoria świadczy o tym, że jest możliwy pozytywny odbiór osób z lekką niepełnosprawnością przez otoczenie, który sprzyja komunikacji, a także satysfakcjonującym relacjom społecznym. Dla kapitału społecznego i społecznej inkluzji nie wystarczy samo fizyczne bycie w środowisku bądź konformizm. Niezbędne są bezpośrednie relacje, zaufanie, wymiana społeczna (Coleman, 1988).

Kontakty społeczne z otoczeniem

Tworzenie sieci powiązań stanowiących o kapitale społecznym odbywa się poprzez nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów z innymi ludźmi. Szczególną rolę w tym względzie odgrywa komunikacja międzyludzka (Coleman, 1999; Putnam, 1995). Wyróżniono dwie kategorie, które pozwalają opisać nawiązywanie kontaktów społecznych przez osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną z osobami pełnosprawnymi: „ostrożne zaangażowanie” oraz „inicjowanie kontaktów”. Wyróżniona kategoria „ostrożne zaangażowanie” świadczy o tym, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną mogą być zachowawcze, szczególnie w nowym środowisku, ze względu na inicjowanie kontaktów:

Nie boję się rozmawiać z ludźmi, jak jestem w nowym miejscu, to się przyglądam co to za ludzie, kto to jest, ale potem nie ma problemu, żeby rozmawiać. (W-K-4)

Druga kategoria – „inicjowanie kontaktów” – odnosi się do osób, które opowiadają o sobie jako inicjatorach kontaktów społecznych:

Łatwo nawiązuję kontakty, przeważnie ja zaczynam rozmowę. (W-K-1) Sam zaczynam rozmawiać jak gdzieś jestem. (W-M-4) Sama najczęściej zagaduję ludzi, lubię rozmawiać na różne tematy. (W-K-5)

Wypowiedzi badanych świadczą o tym, że w przypadku osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną jest możliwe zaangażowanie się w kontakty interpersonalne z innymi ludźmi. Dzięki wielokierunkowej komunikacji i relacjom społecznym budowany jest kapitał społeczny, który sprzyja społecznej inkluzji (Broda-Wysocki, 2012).

Funkcje kontaktów społecznych

Kapitał społeczny nie leży w jednostkach, ale w relacjach społecznych pomiędzy nimi, oraz jest zasobem czerpanym przez ludzi ze społecznych kontaktów (Coleman, 1988). Wyróżniono dwie kategorie, które świadczą o tym, że kontakty społeczne pełnią dla badanych różne funkcje: „zaspokajanie potrzeb egzystencjalnych” oraz „zaspokajanie potrzeb społecznych”. Wypowiedzi odpowiadające kategorii „zaspokajanie potrzeb egzystencjalnych” świadczą o tym, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną dobrze funkcjonują w sieci powiązań ze swoimi sąsiadami, dzięki czemu czerpią z tego wymierne korzyści:

Dobre mam kontakty z sąsiadami i sąsiadką, np. jeśli poproszę o podwiezienie do miasta, to się zabieram z nią. (W-M-2) Dobrze jest z sąsiadami, jak trzeba coś załatwić, podjechać, to nie ma problemu. (W-M-3)

Dla istnienia kapitału społecznego ważna jest zasada wzajemności – odwzajemniania. Wypowiedź:

Mam dobre stosunki z sąsiadami, jak coś potrzeba przy gospodarstwie, to pomogą, a ja też lubię im pomóc, na przykład ciasta robię na różne okazje. (W-K-4)

świadczy o tym, że badani zbudowali kapitał społeczny, korzystają z niego na zasadzie oddawania sobie przysługi za przysługę (Growiec, 2009). Dorośli z lekką niepełnosprawnością intelektualną doceniają znaczenie kontaktów z innymi mieszkańcami, dzięki którym zaspokajają potrzeby społeczne. Kontakty społeczne sprzyjają tworzeniu sieci powiązań oraz sprzyjają budowaniu zaufania, które jest podstawą kapitału społecznego:

Mam dobre kontakty z sąsiadami, rozmawiamy, spotykamy się z sąsiadką na kawie i lubimy sobie pogadać i poplotkować. (W-K-1) Lubię sobie porozmawiać z sąsiadami, a z jedną sąsiadką, to się przyjaźnię, rozmawiamy o wszystkim. (W-K-5) Dobre mam kontakty, mieszkam w takim domku z trzema rodzinami, są luźne rozmowy, mówię dzień dobry, pytam, co tam słyhać, i czasem sobie pogadamy. (W-K-6)

Wypowiedzi potwierdzają istnienie kontaktów społecznych, które są podwaliną kapitału społecznego pełniącego funkcje proinkluzyjne (Huxley i inni, 2006; Bąbka, 2019).

Wsparcie instytucjonalne

Ze względu na niekorzystną sytuację ekonomiczną grup marginalizowanym proponuje się im różne formy wsparcia: od emocjonalnego, informacyjnego aż po rzeczowe (Szatur-Jaworowska, 2005; Amado, Stancliffe, McCarron, McCallion, 2013). Analiza wypowiedzi badanych pozwoliła wyróżnić dwie kategorie charakteryzujące doświadczenia osób z niepełnosprawnością intelektualną związane z korzystaniem z różnych

form wsparcia. Kategoria „samowystarczalni” odnosi się do grupy rozmówców, którzy nie potrzebują wsparcia instytucji do codziennego funkcjonowania oraz których można określić jako „samowystarczalni”:

Nie potrzebuję takiego czegoś, sam sobie radzę. (W-M-4) Nie, nie korzystam z żadnej pomocy, nie było mi to potrzebne. (W-M-1) Sam sobie daję radę, a jak coś potrzeba, to pytam tatę, ale to rzadko się zdarza. (W-M-2) Radzę sobie sama i nic nie potrzebuję. (W-K-5) Nie korzystałam z takiej pomocy, bo nie było mi to potrzebne, no tylko z 500 plus, bo to na dzieci się należy. (W-K-4)

Badane osoby są zorientowane w zakresie różnych źródeł wsparcia, z których mogą skorzystać w swoim środowisku. Doświadczenia badanych stanowią podstawę do wyłonienia kategorii „znający źródła wsparcia, ale jeszcze nie biorcy”:

No jak trzeba, to pójdę do gminy czy do opesu (OPS) po pomoc, ale nie potrzebuję teraz. (W-M-3) Jak trzeba, to pewnie bym poszła, żeby pomogli, ale nie mam potrzeby. (W-K-2)

Trzecia kategoria, czyli „beneficjent wsparcia instytucjonalnego” odnosi się do wypowiedzi badanych, którzy korzystają z różnych form pomocy:

Korzystam z opieki, jak mam trochę trudniej i jak nie miałam za bardzo pieniędzy, to tam mi różni ludzie pomagali. (W-K-3) Jak trzeba mi było pomocy przy mieszkaniu, to poszłam do gminy i tam złożyłam podanie, żeby dostać mieszkanie. (W-K-1) No pewnie jak potrzeba, to korzystam z opieki (OPS) czy tam z innych tych rzeczy, żeby dostać jakąś pomoc. No korzystam na dzieci, to co dają te pieniądze na dzieci. (W-K-6) Na dziecko dostaję pieniądze, te co się należy. (W-K-2) Mam te pieniądze, co są na dzieci z tego 500 plus. (W-K-5)

Zaprezentowane wyniki badań burzą stereotyp dotyczący myślenia o dorosłych osobach z niepełnosprawnością intelektualną jako wyłącznie ofiarach syndromu wyuczonej bezradności oraz automarginalizacji (Kirenko, Łaba-Hornecka, 2018). Badani mają dobre rozeznanie swojej sytuacji życiowej, znają miejsca, w których mogą otrzymać różne formy wsparcia. Może to świadczyć o istniejącej sieci powiązań międzyludzkich, wymianie informacji na temat możliwości korzystania ze wsparcia instytucjonalnego, co potwierdza istnienie wśród badanej grupy osób kapitału społecznego (Bourdieu, 1986).

Udział w życiu kulturalnym środowiska lokalnego

Uczestnictwo w życiu społeczno-kulturalnym środowiska lokalnego, w tym korzystanie z oferty miejscowych ośrodków kultury, jest ważnym aspektem kapitału społecznego i społecznej inkluzji (Huxley i inni, 2006). Z badań wyłaniają się różne typy uczestnictwa osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w życiu społeczno-kulturalnym. Pierwsza kategoria „rezygnacja z imprez kulturalnych na rzecz domocentryczego stylu życia” wiąże się ze zdecydowanym ograniczeniem uczestnictwa w lokalnych imprezach kulturalnych na rzecz spędzania czasu z rodziną:

Nie ma czasu na takie rzeczy, w domu oglądamy, ale to rzadko, bo dzieci są, to nimi się zajmujemy. (W-K-6) Zdarzyło się z raz chyba, może jakby była jakaś okazja, rzadko chyba, wolę posiedzieć w domu, oglądam jakieś filmy, czasem do kuzynki jadę, tak wolę. (W-M-2) Chętnie brałam udział, jak był koncert jakiś, ale jak jest dziecko, to już nie mam czasu, rzadko teraz korzystam, bo nie mam czasu, bo dziecko i nie ma jak go zostawić, bo trzeba się nim zająć. (W-K-2) Nie ma za bardzo czasu, czasem może w jakieś imprezie i z synem w domu kultury, były paczki, ale teraz nie, bo razem wolimy pojechać na działkę, tam dziecko może pobiegać. (W-M-3)

Oznacza to, że kontakty społeczne w tej dziedzinie życia ograniczają się do osób z kręgu rodziny, co wskazuje na istnienie ekskluzywnego kapitału społecznego (Putnam, 2008). Druga kategoria wiąże się z „aktywnym udziałem w życiu środowiska lokalnego”, w tym w różnych przedsięwzięciach oraz imprezach kulturalnych:

Biorę udział w różnych imprezach, chodziłem na ogniska, dyskoteki, imprezy w mieście, no i też jak są imprezy z muzyką, jakieś koncerty w domu kultury, to też chętnie, breakdance na przykład. (W-M-1) Biorę udział w imprezach, jak jakieś są, teraz mamy dziecko, to z nim chodzimy i też na imprezy w domu kultury jak są jakieś teatryki, zabawy. (W-K-1) Biorę udział, lubię różne imprezy, chodzę też z dziećmi i jeżdżę samochodem, jak coś się dzieje w domu kultury, to też lubimy oglądać. (W-K-4)

Wypowiedzi świadczą o tym, że partycypacja osób z niepełnosprawnością intelektualną w lokalnym życiu społeczno-kulturowym jest możliwa, co sprzyja poszerzaniu kręgu znajomych ludzi i tworzeniu się kolejnych sieci powiązań (Bąbka, 2019).

Udział w wyborach samorządowych i prezydenckich

Analiza doświadczeń badanych osób dotyczących udziału w wyborach samorządowych i prezydenckich w powiązaniu z kapitałem społecznym nie jest przypadkowa. Udział w wyborach daje jednostce szansę zgromadzenia doświadczeń związanych z funkcjonowaniem w roli obywatela, któremu prawo zapewnia możliwość współdecydowania i wpływania na sprawy lokalne i krajowe (Radziszewski, 2019). Dzięki temu można ukazać relacje pomiędzy jednostką z niepełnosprawnością a kapitałem społecznym na poziomie makrosystemowym.

Analiza i interpretacja wypowiedzi rozmówców pozwoliła wyróżnić trzy kategorie dotyczące partycypacji społeczno-politycznej. Pierwsza kategoria „nie mam czasu – nie interesuję się polityką” świadczy o braku aktywności osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną w tym obszarze:

Nie biorę w tym udziału, mnie to nie interesuje. (W-M-4) Nie brałam udziału i nie chcę w tym brać udziału. (W-M-3) Nie byłam, bo jakoś mnie to nie interesowało, a jak ja nie pójdę, to i tak nic się nie stanie. (W-K-3) Raz byłam, ale już nie, mam inne zajęcia. (W-K-4)

Druga kategoria „nie wiem, jak brać udział w wyborach” uwzględnia wypowiedzi, w których badani podkreślają swój brak odpowiedniego przygotowania, aby uczestniczyć w głosowaniu. Świadczy to o niskich kompetencjach obywatelskich badanej grupy:

*Nie biorę udziału, ja się chyba nie nadaję do tego, nie wiem, jak mam brać w tym udział. (W-K-1)
Nie wiem, jak to robić i nie chodzę. (W-K-2)*

Trzecia kategoria „aktywna postawa obywatelska (udział w wyborach)” świadczy o tym, że zaangażowanie w sprawy społeczno-polityczne jest możliwe w przypadku osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną:

Zawsze chodzę, trzeba wybrać burmistrza i tych ludzi do gminy, nie wygrał mój burmistrz, ale i tak chodzę głosować, no i na prezydenta też chodzę głosować. (W-K-6) Tak, na burmistrza głosowałem, oczywiście, że chodzę na wybory i na radnych też głosuję, ale na prezydenta to raczej nie. (W-M-1)

Z wypowiedzi wynika, że osobom z niepełnosprawnością intelektualną bliższe są sprawy o zasięgu lokalnym niż krajowym. Partycypacja społeczno-polityczna jest niezmiernie ważna dla osób z niepełnosprawnością, ponieważ pozwala im zrozumieć znaczenie współpracy w obrębie grup, organizacji (stowarzyszeń), udział w pikietach, manifestacjach, co wiąże się z funkcjonowaniem w społeczeństwie obywatelskim (Putnam, 1995; Baczała, Kamecka-Antczak, 2020).

Samopoczucie dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną

Samopoczucie stanowi ocenę sytuacji danej osoby na podstawie subiektywnych kryteriów odnoszących się do cenionych wartości oraz funkcjonowania w różnych dziedzinach życia. Dobre samopoczucie to składowa dobrostanu psychicznego człowieka (Diener, Lucas, Oishi, 2004). Badacze dostrzegają związek pomiędzy kapitałem społecznym a dobrostanem człowieka (Lin, 2001; Sztompka, 2016). Analiza i interpretacja wypowiedzi badanych pozwoliła wyróżnić następujące kategorie związane z samopoczuciem dorosłych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną: „zdrowie podstawą samopoczucia”; „rodzina sprzyja samopoczuciu”; „znajomi sprzyjają samopoczuciu”. Trudno się dziwić, że wyróżniono kategorię „zdrowie podstawą samopoczucia”. Wypowiedzi wskazują, że stan zdrowia stanowi dla badanych istotny czynnik określania swojego samopoczucia:

No jak mam zdrowie, to mam dobre samopoczucie, chociaż teraz mam naciśnienie, to czuję się czasem gorzej, ale to tak jest, no nie ma co narzekać, dobrze się czuję. (W-K-6) Dobre jest samopoczucie. No dobrze się czuję, mam zdrowie, nie choruję, to dobrze mi jest, no i to samopoczucie no jest dobre wtedy. (W-K-3)

Kolejna kategoria potwierdza znaczenie wiążącego kapitału społecznego dla jakości życia i samopoczucia badanych. Badani dostrzegają związek samopoczucia z rodziną, co charakteryzuje kategorię „rodzina sprzyja samopoczuciu”:

Samopoczucie mam dobre i dobrze się czuję, mam rodzinę, mam synka, jestem zadowolona. (W-K-1) Ja jestem zadowolony, jest mi dobrze, mam moją rodzinę, mam żonę i mojego synka, to jestem zadowolony. (W-M-3) No ja mam dobre samopoczucie, jest mi dobrze, nie odczuwam jakiejś presji czy co tam. Mam wsparcie mojej rodziny i mam dziewczynę i jest mi dobrze i dobrze się czuję. (W-M-1)

Kategoria „znajomi sprzyjają samopoczuciu” świadczy o tym, że jakość relacji w otoczeniu społecznym, w tym znajomi, sąsiedzi, mieszkańcy mogą sprzyjać funkcjonowaniu jednostki, a także wpływać pozytywnie na jej samopoczucie:

Ja lubię moją pracę i mam w pracy koleżanki i kolegów. Teraz to ten wirus, to nie można za bardzo chodzić, ale jak nie było tego, to chodziłam z nimi po pracy do kawiarni czy pogadać sobie. To fajni ludzie i dobrze mi się z nimi pracuje. Mam koleżanki ze szkoły (szkoła zawodowa), to czasem rozmawiamy i też dzwoniłyśmy do siebie albo esemesy piszemy. (W-K-2) Ale często to na Facebooku albo na messengerze rozmawiamy. Lubię z nimi rozmawiać, bo jestem radosna i to fajnie tak zapytać co u nich słychać i opowiadamy, co tam słychać u nas. (W-K-5)

Wyodrębnione kategorie świadczą o tym, że ważnym czynnikiem sprzyjającym dobremu samopoczuciu, oprócz stanu zdrowia, są zarówno relacje społeczne w rodzinie, odpowiadające eksklusywnemu kapitałowi społecznemu, jak i relacje z ludźmi w środowisku zamieszkania, co wiąże się z kapitałem inkluzyjnym (Putnam, 1995; Sztompka, 2016).

Dyskusja wyników badań

Wyniki badań świadczą o tym, że niepełnosprawność intelektualna nie musi być czynnikiem ograniczającym kapitał społeczny, a w szczególności dobre relacje z otoczeniem oraz społeczną partycypację, co świadczy o społecznej inkluzji. Uczestnicy badania deklarują doświadczenia związane z pozytywnym odbiorem przez otoczenie, dobre relacje społeczne, nawiązywanie kontaktów z ludźmi z sąsiedztwa. Badani nie byli jedynie beneficjentami opieki społecznej i wsparcia ze strony instytucji pomocowych. Wyróżniono kategorię „samowystarczalnych” oraz „zorientowanych w zakresie źródeł wsparcia, ale jeszcze nie biorców”, co zapewne przyczyniło się do uniknięcia ujmowania badanych przez pryzmat wyuczonej bezradności (Wilson, Jaques, Johnson, Brotherton, 2017). Badane osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną są raczej aktywnymi uczestnikami życia społeczno-kulturalnego. Dla osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną uczestnictwo w wyborach lokalnych, parlamentarnych oraz wyborach prezydenckich nie jest ważną aktywnością. Uczestnicy badania nie dostrzegają znaczenia

swojego głosu i poczucia sprawczości poprzez zaangażowanie społeczno-polityczne. Można powiedzieć, że w tym obszarze są raczej bierni i nie postrzegają tej aktywności jako ważnego dla nich prawa obywatelskiego.

Zastosowana perspektywa badawcza pozwala ukazać kapitał społeczny w aspekcie konwersji oraz wynikających z nich korzyści dla społecznej inkluzji. Wśród korzyści na poziomie jednostkowym wynikających z kapitału społecznego można wymienić dostęp do takich zasobów, jak na przykład zaspokajanie potrzeb egzystencjalnych oraz potrzeb społecznych, uzyskiwanie informacji na temat form wsparcia instytucjonalnego, co przekłada się na lepszą sytuację ekonomiczną badanych. Obszar interpersonalny kapitału społecznego badanych osób charakteryzuje się powiązaniem z innymi ludźmi, komunikacją, zaufaniem. Kapitał społeczny w wymiarze kolektywnym, poprzez dostęp do sieci społecznych, dostarcza grupie osób z niepełnosprawnością takie autoteliczne korzyści, jak na przykład odczuwanie wspólnoty, przyjazny klimat, identyfikację społeczną oraz poczucie tożsamości społecznej. Kapitał społeczny umożliwia zaspokajanie potrzeby kontaktu z ludźmi, społecznej afiliacji, a także sprzyja budowaniu własnej kompetencji oraz potwierdzaniu tożsamości indywidualnej, co wiąże się z przyswajaniem i respektowaniem norm obowiązujących w grupie. Na podstawie zgromadzonego materiału werbalnego można potwierdzić przyjęte założenie, że kapitał społeczny po prostu zaspokaja potrzeby ludzkie (Lin, 2001). Dostępność kontaktów społecznych w rodzinie i otoczeniu społecznym daje poczucie bezpieczeństwa egzystencjalnego i umożliwia dobre samopoczucie (Sztompka, 2016).

Wyniki badań potwierdzają proinkluzyjne walory kapitału społecznego. Materiał badawczy w zestawieniu z ustaleniami innych autorów na temat włączania osób z niepełnosprawnością do życia społecznego budzi dysonans poznawczy (Merrells, Buchnan, Waters, 2017; Ramik-Mażewska, 2018; Bąbka, 2020). Oznacza to, że osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną są bardziej kojarzone ze społeczną ekskluzją niż inkluzją (Hall, 2016; Krause, Żyta, Nosażewska, 2010; Marciniak-Madejska, 2015). Tymczasem niniejsze opracowanie wskazuje na to, że społeczna inkluzja badanych osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną jest możliwa w odniesieniu do takich aspektów funkcjonowania, jak: odbiór przez otoczenie społeczne, nawiązywanie kontaktów w środowisku, wsparcie instytucjonalne, udział w życiu kulturalnym. Interwencji wymaga obszar partycypacji społeczno-politycznej osób z niepełnosprawnością intelektualną (Baczała, Kamecka-Antczak, 2020). Nie udało się zgromadzić dowodów świadczących o tym, że badani są skazani jedynie na relacje z osobami podobnymi do siebie, czyli z niepełnosprawnością intelektualną, co wskazywałoby na dominowanie kapitału ekskluzywnego (Putnam, 1995, 2008). W opracowaniu nie poszukiwano odpowiedzi na pytanie, co znajduje się u podstaw proinkluzywnego kapitału społecznego. Można

domniemywać, że choć badane dorosłe osoby posiadały orzeczenie o niepełnosprawności intelektualnej w stopniu lekkim, to dysponowały jednocześnie takimi możliwościami poznawczymi i społecznymi, które umożliwiły im ukończenie ogólnodostępnej szkoły zawodowej (aktualnie branżowej). Istnieją przesłanki, że absolwenci szkół ogólnodostępnych osiągają w dorosłym życiu wyższy status społeczny w porównaniu z osobami zdobywającymi edukację w szkolnictwie specjalnym (Firkowska-Mankiewicz, 2000). Ponadto o intelektualnych ograniczeniach badanych wiedziała jedynie najbliższa rodzina, co wykluczyło praktyki dyskryminacyjne w środowisku związane ze stygmatyzacją piętnem upośledzonego umysłowo. Niektórzy badani, pomimo niepełnosprawności intelektualnej, podjęli pracę zawodową oraz założyli rodzinę, a także pełnili różne role społeczne, na przykład małżonka, rodzica, pracownika, mieszkańca. Dlatego badani nie różnili się od innych mieszkańców, mieli poczucie przynależności do społeczności, którą współtworzyli. Teren życia badanych osób charakteryzuje specyfikę małych miejscowości, w których mieszkańcy zazwyczaj się znają, co sprzyja komunikacji i relacjom społecznym. Z literatury przedmiotu wynika, że lokalność rozumiana jako przynależność do danej małej wspólnoty stanowi istotny czynnik umożliwiający rozwój kapitału społecznego, a także czerpanie z niego korzyści przez członków społeczności (Kuchta, 2016).

Zakończenie

Zastosowana perspektywa badawcza pozwoliła ukazać wielość fenomenów związanych ze zjawiskiem kapitału społecznego. Udało się też potwierdzić jego proinkluzyjne walory. Uzyskane wyniki badań burzą stereotypowy obraz osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną jako ludzi biernych, nieszczęśliwych i dyskryminowanych. Warto zaznaczyć, że kapitał społeczny nie może stanowić panaceum na bolączki współczesnego świata różnych grup marginalizowanych, ale na pewno warto go budować. Istnieje potrzeba pogłębionych badań w tym zakresie, również o charakterze ilościowym. Na kształt uzyskanych wyników badań mogło wpływać wiele czynników, na przykład dobór uczestników, a w szczególności ich możliwości intelektualne, droga edukacyjna, aktualna sytuacja rodzinna, zawodowa, ekonomiczna, a także miejsce zamieszkania, które sprzyjało kontaktom społecznym oraz ograniczało anonimowość. W przypadku doboru innych osób do badań wyniki mogłyby być zgoła inne.

Bibliografia

Ablewicz, K. (1994) *Hermeneutyczno-fenomenologiczna perspektywa badań w pedagogice*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Amado, A.N., Stancliffe, R.J., McCarron, M., McCallion, P. (2013) Social inclusion and community participation of individuals with intellectual/developmental disabilities. *Intellectual and Developmental Disabilities* 51, 360-375, DOI: 10.1352/1934-9556-51.5.360.
- Baczała, D., Kamecka-Antczak, C. (2020) Aktywność obywatelska młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Społeczno-kulturowe bariery inkluzji. *Teksty Drugie*, 2, 124-139, DOI: 10.12775/PBE.2021.023.
- Bąbka, J. (2019) Proinkluzyjne walory kapitału społecznego. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 104-119, DOI: 10.5604/01.3001.0013.8462.
- Bąbka, J. (2020) Style życia jako kategorie opisu realizacji zadań rozwojowych przez dorosłe osoby z lekką niepełnosprawnością intelektualną. *Wychowanie w Rodzinie*, 1, 205-226, DOI: 10.34616/www.2020.1.205.226.
- Bąbka, J., Korzeniowska, R. (2021) Społeczna inkluzja osób w okresie wczesnej dorosłości z lekką niepełnosprawnością intelektualną. *Pedagogika Społeczna*, 1-2, 103-124, DOI: 10.35464/1642-672X.PS.2021.1-2.14.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. W: J.C. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research of Sociology of Education*. New York: Greenwood, 241-258.
- Broda-Wysocki, P. (2012) *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*. Warszawa: Wydawnictwo IPiSS.
- Chodyniecka, A.M., Rycielski, P. (2008) *Inni czy podobni? Charakterystyka osób z ograniczeniami sprawności*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii.
- Coleman, J.C. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Diener, E., Lucas, R.E., Oishi, S. (2004) Dobrostan psychiczny. Nauka o szczęściu i zadowoleniu z życia. W: J. Czapiski (red.) *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 35-50.
- Emerson, E., Hatton, C. (2014) *Health Inequalities and People with Intellectual Disabilities*. Cambridge: University Press.
- Firkowska-Mankiewicz, A. (2000) Does Exclusive Education Contribute to a Good Quality Life? Dostępny na <http://www.isec2000.org.uk/abstract/papers> [15.02.2021].
- Fukuyama, F. (2003) Kapitał społeczny. W: L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.) *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństwa*. Poznań: Zysk i S-ka, s. 169-187.
- Growiec, K. (2011) Kapitał społeczny. Geneza i społeczne konsekwencje. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”.
- Hall, S. (2016) Community Involvement of Young Adults with Intellectual Disabilities: Their Experiences and Perspectives on Inclusion. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 859-871. Dostępny na <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.469.5761&rep=rep1&type=pdf> [25.05.2021], DOI:org/10.1111/jar.12276.
- Huxley, P., Evans, S., Munroe, M., Webber, M., Burchardt, T., Knapp, M., McDais, D. (2006) *Development of a 'Social Inclusion Index' to capture subjective and objective life domains (Phase I)*. Final report to the NCCRM. Dostępny na <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.469.5761&rep=rep1&type=pdf>.
- Kirenko, J., Łaba-Hornacka, A. (2018) *Niepełnosprawność intelektualna – wyuczona bezradność. Uwarunkowania*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Krause, A., Żyta, A., Nosarzewska, S. (2010) *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Kuchta, E. (2016) Budowanie kapitału społecznego poprzez kształtowanie postaw na przykładzie małych miast i obszarów wiejskich Małopolski. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 46, 385-395, DOI: 10.15584/nsawg.2016.2.23.

- Lin, N. (2001) Building a network of social capital. W: N. Lin, K. Cook, R.S. Burt (red.), *Social Capital. A Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 3-29.
- Lin, N. (2004) *Social Capital. A Theory of social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University.
- Łukasiewicz, P. (1979) Dialog jako metoda. *Teksty* 5, 105-121.
- Marciniak-Madejska, N. (red.) (2015) Obiektywna i subiektywna jakość życia dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną zamieszkujących województwo wielkopolskie. Uwarunkowania środowiskowe oraz poziom wsparcia realizatorów polityki społecznej. Raport z badania. Dostępny na <http://www.wrot.umww.pl/wp-content/uploads/2016/02/Jako%C5%9B%C4%87-%C5%BCycia-doros%C5%82ych-os%C3%B3b-z-niepe%C5%82nosprawno%C5%9Bci%C4%85-intelektualn%C4%85-raport-2014.pdf> [3.03.2022].
- Merrelles, J., Buchanan, A., Walters R. (2017) "We feel left out": Experiences of social inclusion from the perspective of young adults with intellectual disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 44, 13-22, DOI: org/10.3109/13668250.2017.1310822.
- Muras, M., Ivanov, A. (2006) Wykluczenie i społeczna integracja a rozwój zrównoważony. W: M. Muras, A. Ivanov (red.) *Wykluczenie społeczne i integracja społeczna w Polsce. Ujęcie wskaźnikowe*. Warszawa: CeDeWu, 13-30.
- Pietkiewicz, I., Smith, J.A. (2012) Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii. *Czasopismo Psychologiczne*, 2, 361-369.
- Putnam, R.D. (1995) *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*. Tłum. J. Szacki. Kraków: Znak.
- Putnam, R.D. (2008) *Samotna gra w kręgle: upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Tłum. P. Sadura, S. Szymański. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Radziszewski, M. (2019) Kapitał społeczny jako czynniki rozwoju społeczeństwa i państwa. *Atheaneum. Polskie Studia Politolologiczne*, 2, 7-31, DOI: 10.15804/athena.2019.62.01.
- Ramik-Mażewska, I. (2018) *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe FREL.
- Stankiewicz, E. (2016) Kapitał społeczny w perspektywie interdyscyplinarnej. *Kwartalnik Prawo – Społeczeństwo – Ekonomia*, 4, 44-65.
- Szatur-Jaworska, B. (2005) Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych. W: J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, 63-72.
- Sztompka, P. (2016) *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Wilson, N.J., Jaques, H., Johnson, A., Brotherton, M.L. (2017) From Social Exclusion to Supported Inclusion: Adults with Intellectual Disability Discuss Their Lived Experiences of a Structured Social Group. *Journal of Applied Research in Intellectual*, 30, 847-858, DOI: 10.1111/jar.12275.
- Wiszejko-Wierzbicka, D. (2010) *Niewykorzystana sfera. Partycypacja społeczna i obywatelska osób z ograniczeniami sprawności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ziemen, K. (2012) *Inkluzjon*. Dostępny na http://www.inkluzjon-lexikon.de/Inkluzjon_Ziemen.pdf [25.05.2021].